

Szent István király okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálata (Szakmai zárójelentés)

1. Az elvégzett kutatás a nyelvtörténeti vizsgálatoknak ahhoz **az irányvonalához** kapcsolódik, amely az eddig még nem vizsgált korai oklevelek **monografikus feldolgozását**, illetve a korábban már vizsgált nyelvemlékek **újrafeldolgozását** tűzte ki célul (HOFFMANN 2010, SZENTGYÖRGYI 2014, SZÖKE 2015, KOVÁCS 2015, 2018, PELCZÉDER 2022).

A nyelvtörténeti kutatások szemszögéből kétségtelenül az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek, a magyar írásbeliség kialakulásának az idejéből, a 11. századból azonban mindösszesen csak négy ilyen iratot ismerünk. Ez **a kedvezőtlen forrásadottság indokolja**, hogy a korszak nem hiteles (azaz **hamis**), illetőleg a nem eredetiben fennmaradt okleveleket (azaz **átiratokat**) **szintén bevonjuk a kutatásokba**. Ezeknek a **bizonytalan kronológiai státuszú forrásoknak** (a terminushoz lásd SZÖKE 2015: 16) figyelmen kívül hagyása ugyanis gazdag forrásanyagtól fosztaná meg a magyar nyelvtörténetírást.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek szerteágazó problematikáját elsőként én magam jártam körül a doktori értekezésem alapuló, **A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata** című, 2015-ben megjelent monográfiámban. Legfőbb célkitűzésem az volt, hogy olyan általános alapelveket fogalmazzak meg, amelyek alapján további interpolált (azaz utólagos betoldásokkal meghamisított) oklevelek is bekerülhessen a nyelvtörténeti kutatások forrásainak sorába. A módszer sikerességét jelzi, hogy a Garamszentbenedeki oklevél feldolgozása után további két interpolált oklevél, a Százdí alapítólevel (KOVÁCS 2018) és a Bakonybéli összeírás (PELCZÉDER 2022) monográfiája is elkészült.

Első királyunk, Szent István uralkodásának 38 évéből tíz (1 görög, 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevél maradt fenn másolatban (DHA., SOLYMOSSI 2006: 193–195). Ezek az oklevelek (datálásukat tekintve) a **legkorábbi nyelvemlékeinknek** számítanak. A hároméves kutatási projekt keretében **négy Szent István korára datált hamis oklevelet (a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevelet)** vizsgáltam **interdiszciplináris keretben és új módszertani elvek** alapján. Ennek eredményeképpen az írott forrásokban szegény 11. századot további fontos nyelvi anyaggal gazdagítottam. A kutatási eredményeket **9 magyar és 3 angol nyelvű** (közülük 1 közlésre elfogadva) **tanulmányban, 5 magyar és 1 angol nyelvű konferencia-előadásban** mutattam be. Ezek mellett elkészült egy **monográfia kézírata**, amely a négy oklevél nyelvi elemzésével és a hamis oklevelek nyelvi forrásértékével általánosságban is foglalkozik.

2. A megjelent tanulmányaimban alapvetően egy-egy **módszertani elvet** járok körül, és alkalmazok a gyakorlatban.

a. Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálatáról. *Magyar Nyelv* 119 [2023]: 56–67, 171–179.

A hamis oklevelek vizsgálata új szempontokat igényel. Tanulmányomban ezeket **a speciális módszertani elveket** mutatom be, és ezek alapján teszek megállapításokat Szent István négy hamis oklevélének nyelvtörténeti forrásértékével kapcsolatban.

b. The Source Value of Early Charters with an Uncertain Chronological Status in Historical Linguistics and Onomastics, *Hungarian Studies* 36 [2022]: 197–211.

c. 11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43 [2021]: 135–143.

d. A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17 [2021]: 43–54.

e. On the Determination of the Source Value of Forged Charters in Historical Toponomastics. *Namenkundliche Informationen* 115 [2023] (közlésre elfogadva).

A hamis okleveleknek **két típusú forrásértéke van**: nyelvtörténeti és névtörténeti. A keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan egy hamis oklevélnek emellett mindkét szempontból **több kronológiai rétege** van. A nyelvészeti vizsgálatok első lépéseként az egyes helynevek kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy azok szerepeltek-e már az eredeti oklevélben (ha volt ilyen), vagy csak a hamisítás során jegyezték le őket (névtörténeti kronológiai réteg). Ezek után a 11. századi nyelvtörténeti

jegyeket mutató neveket a 11. századi névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek körében kereshetjük (nyelvtörténeti kronológiai réteg).

Az elemzett négy oklevélben (nyelv- és helynévtörténeti szempontból) a következő kronológiai rétegekkel számolhatunk: 1. az apátságok alapításának, illetve az eredeti oklevelek keletkezésének az ideje: 11. század, 2. a hamis oklevelek lejegyzésének az évszázada, 3. a hamisítványok átírásának/átírásainak a kora. Egy-egy oklevélben akár 4–5 kronológiai réteg nyoma is jelen lehet attól függően, hogy hányszoros átíratban maradt ránk; ezeknek a rétegeknek egy részét azonban sokszor célravezetőbb összevontan kezelniük (vö. pl. SZÓKE 2015: 24). Ennek az a magyarázata, hogy az elemzés során mindenekelőtt az oklevelek 11. századi rétegét kívánjuk (nyelv- és névtörténeti szempontból) elhatárolni a későbbi kronológiai síkuktól függetlenül attól, hogy ez utóbbiakból egy vagy több lelhető fel az oklevelekben.

A Zalavári oklevelek Szent István király középkorban hamisított oklevelei (a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek) között névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt a legbizonytalanabban vonatkoztathatók a 11. századra, ezen oklevelek esetében ugyanis valószínűleg nem számolhatunk Szent István-kori oklevéllelőzménnyel. A második tanulmányban mégis arra vállalkoztam, hogy az 1019. évi oklevél lehetséges **11. századi rétegét minél pontosabban körülhatároljam**. Ezt a munkát annak az oklevélrésznek az elemzésével végeztem, amely GYÖRFFY GYÖRGY szerint a zalavári apátság adományainak 11. század végi összeírásából származik (vö. 1977: 325). A *Szentadorjánmártír*, a *Borol*, a *Csepel(-sziget)*, illetve *Esztergál* nevek, illetve a szövegrészben található valamennyi név (13) **latin szövegkörnyezete** segítségével azt vizsgálom meg, hogy nyelvi oldalról hogyan tárható fel, vagy éppenséggel zárható ki az oklevél említett neveinek **korai névtörténeti, illetve nyelvtörténeti forrásértéke**.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek helynévtörténeti forrásértékét főként történettudományi és diplomatikai szempontok alapján határozhatjuk meg. A nyelvilleg vizsgált bizonytalan státuszú oklevelek számának növekedésével egyértelművé vált, hogy az oklevelek ilyen szempontok mentén elvégzett **helynévtörténeti értékelését pontosítanunk szükséges**. Függetlenül attól például, hogy egy-egy név még nem szerepelt a hamis oklevél eredeti forrásában, csak az **oklevél-hagyományozódás egy későbbi pontján** (a hamisítás vagy a hamis oklevél átírása során) **került bele az oklevélbe, a kérdéses helyek, illetve a nevek már léteztek a 11. században** is. Más oldalról a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek főként **diplomatikai és történettudományi szempontok alapján kijelölt 11. századi részei tartalmazhatnak olyan neveket is, amelyeknek az alapításkori (11. század eleji) használata megkérdőjelezhető**. Ezzel természetesen nem az adott helyek 11. század eleji létezését és említését, illetve a helyekkel kapcsolatos adományok hitelességét vonom kétségbe, csak arra mutatok rá, hogy az is előfordulhatott, hogy bizonyos helyeket, illetve egyéb adományokat az alapító királytól kapott az apátság, de a helynek az elnevezését a hamisítás vagy az átírás során megváltoztatták, a hely új nevére cserélték, azaz modernizálták.

A közlésre elfogadott angol nyelvű tanulmányomnak szintén ez a kérdéskör adta a témáját.

f. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások* 58 [2020]: 109–120.

g. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42 [2020]: 29–49.

h. Historical Toponomastics and the Study of Medieval Hungarian Forged Charters: Chronological Layers of the Pécsváradi Abbey Founding Charter. *Voprosy onomastiki (Problems of Onomastics)* 20 [2023]: 43–55.

A Pécsváradi alapítólevelében szereplő helynevek egy részét a közvetlen **latin szövegkörnyezetükkel együtt vizsgáltam**. A magyar tulajdonneveket a latin alapszöveg szerves részeként kezelő nyelvemlékelemző módszer a 20. század végétől terjedt el (vö. BENKŐ 1998, HOFFMANN 2004). Egy ilyen vizsgálat a helynevek nyelvi alkatának jobb megismerése mellett a hamis oklevelek szövevényeinek kronológiai síkhoz kötését is segítheti. Az első tanulmányban arra a következtetésre jutottam, hogy az oklevélírás szélesebb körűvé válása a tulajdonnevek szövegbeli rögzítésének a mikéntjét is befolyásolta. A Pécsváradi oklevélben tapasztalt nagyszámú „szerkezet nélküli” beillesztés helyét idővel a megnevezőszók (pl. septimadecima (villa) Gurumbona *nominatur*) vagy a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevek (villa Neuýg) egyre növekvő használata veszi át. A Pécsváradi alapítólevelben megjelenő „szegényes” szövegkörnyezet 11. századi rögzítésre utalhat.

A második, a **latinizálás** ügyét taglaló tanulmányban az olyan magyar nyelvű előfordulásokat (*Duna*, fanevek: például *tulfa* 'tölgyfa', *scylfa*) elemeztem, amelyek más oklevélben vagy kizárólag latinul fordulnak elő, vagy a latin és a magyar nyelvű elemek együttes használata jellemző. A latinul szereplő neveknek az alapítólevél összes megjelöléséhez mérten csekély számát és a latin helyett vulgáris nyelvű elemek használatát szintén egy 11. századi (Szent István-kori) oklevél lenyomataként azonosítottam, és rámutattam arra, hogy az oklevél ezért az oklevélírói gyakorlat kezdeteinek a jobb megismeréséhez is jelentős mértékben hozzájárul.

Az angol nyelvű tanulmányomban ezeket a jelenségeket összefoglalóan tárgyaltam.

i. Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16 [2020]: 85–96.

A nyelvemlékek **hang- és helyesírás-történeti jellegzetességei** közül a nyelvtörténeti szempontból több idősíkkal rendelkező oklevelek forrásértékének a meghatározásakor fontos szempontként vehető figyelembe a **tővégi magánhangzós helynevek jelenléte, illetve hiánya** a szövegekben. Tanulmányomban azt a kérdéskört járom körül, hogy mennyire biztosan tudjuk a tővéghangzós neveket az oklevél 11. századi kronológiai rétegéhez kötni.

j. Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59 [2021]: 27–38.

Ahhoz, hogy pontosan értelmezhesük az oklevelek névanyagát, szükséges, hogy tisztában legyünk az iratok **filológiai jellemzőivel, illetve a keletkezési körülményeikkel**. Meg kell tehát ismernünk, hogy a történettudomány, illetőleg a diplomatika neves szakemberei hogyan vélekednek az elemzett oklevelekről mint történeti forrásokról. A hamis oklevelek keletkezése előtt **létezett-e egy hiteles, valóban Szent István-kori, 11. századi oklevél**. Ezek az ismeretek ugyanis nagy mértékben meghatározzák az okleveleknek mint nyelvemlékeknek a helyes értelmezését is.

A **zalavári apátság alapításáról és adományairól két oklevél** is megemlékezik. Az 1019-re és 1024-re datált okleveleket a 14. században hamisították, ezek a hamisítványok sem maradtak ránc eredetiben, csak többszörös átiratban a 14. század második feléből, illetve a közepéről. GYÖRFFY GYÖRGY a Zalavári oklevelek esetében **nem számol István-kori előzménnyel, de 11. századival igen**, az 1019. évi hamis oklevélnek van ugyanis egy olyan birtokokat összeíró része, amely vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeírásra vezethető vissza (1977: 325, DHA. 1: 86–87, 98–102). És minthogy az 1024. évi Zalavári oklevél hamisításakor az egyik legfontosabb forrás az 1019. évi oklevél volt, a nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából legfontosabb kronológiai rétegre, a 11. századira jellemző jegyeket feltehetően mindkét Zalavári oklevélben kereshetünk. E korai nyelvi sík mellett az oklevelek keletkezéséből és fennmaradásából adódóan **a 14. század nyomai is** megjelenhetnek az oklevelekben.

k. Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61 (Köszöntő könyv Hoffmann István 70. születésnapjára) [2023]: 893–905.

l. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60 [2022]: 5–20.

Az előbbi tanulmányban az oklevelek kapcsolódásának a jellegzetességeit, illetve szintjeit mutatom be, szétválasztva az oklevelek tágabb, illetve szűkebb hálózatrendszerét. Az előző például a különböző státuszú oklevelek általános tulajdonságainak a feltárása miatt fontos. A szűkebb hálózatrendszer figyelembevétele más szintre emelheti a hiteles oklevelek nyelvi értékelését. A hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek minél pontosabb feltárását pedig **a szorosán összetartozó oklevelek együttes vizsgálata** teszi egyáltalán lehetővé.

A második tanulmányban a Bakonybéli alapítólevél alapján azt mutatom be, hogy ez **a módszer miként alkalmazható a gyakorlatban**. A Bakonybéli alapítólevél esetleges korai (11. századi) részeit a bakonybéli apátság javait összeíró 11. század végi Bakonybéli összeírással összevetve tártam fel. 23 olyan név van, amely a hamis Bakonybéli alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnik. A vizsgálat igazolta, hogy a hamis alapítólevél korai névtörténeti rétegeit az összeírás hiteles szövegei felől tudjuk valamelyest felfedni.

3. A monográfia kéziratának nagy részét a már publikált tanulmányokból megszerkesztett fejezetek alkotják: pl. az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a bemutatása, a hamis oklevelek nyelvi feltárásához alkalmazható módszerek ismertetése, valamint a négy oklevél

forrásértékének meghatározása névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból. Ugyanakkor a kéziratnak jelentős részét alkotják azok az egységek is, amelyeket **nem publikáltam tanulmány formájában**. Az **általánosabb bevezető fejezetek** mellett (Az oklevelek fajtái, A hamis oklevelek, A középkori oklevelek helye a nyelvtörténeti kutatásokban) saját magam készítettem el az oklevelek **magyar nyelvű fordítását**.

Az utóbbi években bevett szokássá vált, hogy a nyelvemlék-monográfiák a források új magyar nyelvű fordításait adják közre (pl. HOFFMANN 2010: 33–38, SZÓKE 2015: 50–56), hiszen a nyelvemlékek nyelvészeti feltáráshoz a **nyelvtörténészek által készített fordítások** a legalkalmasabbak. Egy középkori latin nyelvű oklevél szövegének magyar nyelvre történő átültetése nem pusztán nyelvi transzformáció, egy ilyen munka alkalmanként a latin nyelv ismeretén túl például filológiai, történeti földrajzi ismereteket is feltételez (SZENTGYÖRGYI 2014: 65).

A kéziratot **az alapítólevelekben szereplő helynevek szótári formában való feldolgozása** zárja. A szócikkek kialakítása jelentéstani szempontok alapján történt: azonos címszó alá kerültek az azonos jelentésű (azonos denotátumra vonatkozó) helynévi adatok. Ennek alapján egy szócikkbe, de külön alcímszó alá rendeződtek az azonos jelentésű, de eltérő szerkezetű helynevek, akkor is, ha azok csupán egy toldalékmorfémányi (*Babarc ~ Babarci*) vagy lexémányi (*Marton ~ Martonfalva*) eltérést mutatnak. A célom az volt, hogy a helynevek teljes korai ómagyar kori dokumentált történetét bemutassam, az egyes szócikkekben ezért az alapítólevélén túl egyéb források (pl. GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, illetve CSÁNKI DEZSŐ *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című munkájának) adatait is feltüntettem 1350-ig. Az adatközlést követő részben kitérek az adatok filológiai jellemzőire, megadom a helynevek etimológiáját, illetve foglalkozom az adatok nyelvtörténeti, főleg hang- és helyesírás-történeti jellemzőivel is. A szótár több mint 210 szócikkben tárgyalja az oklevelekben szereplő mintegy 270 helymegjelölést.

A társtudományok vélekedésére nagymértékben támaszkodó elemzés eredményei reményeim szerint a történeti tudományokban (főként a történettudományban és a diplomatikában) is hasznosulhatnak.

Hivatkozott irodalom

- CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN. 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Debrecen, 2023. szeptember 25.

Dr. Köteles-Szőke Melinda